

ЗАСОБИ АКТУАЛІЗАЦІЇ МОВНИХ МЕТАФОР У ПОЕЗІЇ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті розглядається питання актуалізації образного значення мовних метафор у поетичному тексті. Аналізуються семантико-граматичні засоби відновлення їх стилістичної дієвості.

Ключові слова: стерта метафора, засіб актуалізації.

Для мови і мовлення, особливо художнього, надзвичайно вагомим є процес метафоризації, який збагачує лексичну систему мови новими значеннями і дозволяє образно передавати бачення світу. Відповідно до цих основних функцій розрізняють метафори мови та метафори стилю, або ж стилістично дієві. Чітку межу між ними провести важко, оскільки, як зазначають дослідники, багато стилістично дієвих індивідуальних метафор з часом переходять у загальномовні переносні значення, а від частого вживання нерідко перетворюються на кліше [3, 227]. Більшість загальномовних метафор є стертими, мертвими. Фактично вони є другою стадією, наступним етапом розвитку метафор стилю, і питання лише у часі та закономірностях їх переходу до загальномовної системи. Тому для дослідника метафори вони являють інтерес в основному з точки зору етимології. Однак мовні метафори використовуються художниками стилю поряд із «стилістичними новотворами», новими індивідуально-авторськими метафорами. Для ефективного функціонування таких метафор у художньому (особливо поетичному) тексті їхня образність оновлюється, «оживлюється», тобто їхнє метафоричне значення актуалізується за допомогою певних прийомів при використанні у контексті. Як зазначає В.П.Григор'єв, «формули поетичної мови, як і інші її засоби, виявляють діалектику художнього мовлення: оживлення старих формул постійно і суперечливо переплітається з виникненням нових» [3, 239]. Оскільки мовні метафори здатні знову набувати свого естетичного значення, що дуже суттєво для художнього стилю, важливим завданням лінгвостилістики є дослідження мовних засобів, якими досягається цей ефект.

Особливо актуальним є це питання стосовно поетичного тексту, де надзвичайно широкий мовний матеріал стає базою для метафоризації, творчо переосмислюється. Художній стиль використовує як загальномовні метафори (зокрема стерті метафоричні словосполучення), так і ресурси інших стилів (кліше офіційно-ділового та публіцистичного стилів, термінологічні назви наукового стилю, фразеологічні сполуки розмовного стилю тощо), які втратили свою метафоричність. У художньому тексті вони набувають образності за допомогою засобів, що мають конкретне граматичне вираження.

«Оживлені» мовні метафори різних типів продуктивно використовуються у поетичних творах шістдесятників. Звертаючись у своїй поезії до нової проблематики, вони шукали нові засоби образності, розмаїття яких справді

надзвичайне у їх творах. Це дозволяє розглядати поезію шістдесятників як багатий матеріал для дослідження стилістичних ресурсів. Отже, у пропонованій статті спробуємо проаналізувати семантико-граматичні засоби, використовувані шістдесятниками для оновлення стилістичної дієвості стертих метафор.

У лінгвістичній науковій літературі пильна увага приділяється індивідуально-авторським метафорам, особливостям їх творення і функціонування. Мовні ж метафори були предметом лінгвофілософських досліджень (М.Блек, Дж.Лакофф та М.Джонсон та ін.), а у лінгвістиці аналізувалися як процес формування мовного значення (роботи Н.Д.Арутюнової). У більшості стилістичних досліджень вони згадуються тільки на противагу стилістично дієвим метафорам, розглядаються як процес втрати останніми своєї образності. Зворотній же процес – перетворення мовного значення на стилістично активний компонент художнього мовлення – майже залишається поза увагою лінгвістів.

На важливість цього явища і актуальність його у сучасній поезії вказувала Л.О.Пустовіт: «Нерідко мінімальний метафоричний контекст являє собою загальномовну метафору, трансформовану в максимальному метафоричному контексті у таку, що утворює індивідуально-авторський поетичний образ» [6, 6]. Дослідниця звертала увагу на традиційні та загальномовні метафори, що використовуються у поетичних текстах і нерідко передаються за допомогою ускладнених образів [6, 22-23].

Однією з небагатьох публікацій, де ставиться питання про відновлення метафоричного значення, є стаття Н.Ашиток «Способи актуалізації метафоричного слова в художньому тексті». Авторка зазначає, що «практично будь-яка вторинна одиниця у відповідних умовах, а особливо в поетичному тексті, здатна актуалізувати свою похідність» [1, 156]. У статті розглядаються можливості актуалізації метафоричного значення багатозначних слів при введенні їх у двоплановий контекст.

Проаналізуємо конкретні засоби перетворення мертвої метафори на стилістично активний компонент художнього мовлення, застосовувані у творах шістдесятників.

На рівні семантики для відновлення стилістичної дієвості стертих метафор активізується первинне значення вільних лексем з їх складу. Це досягається різними конкретними засобами, що функціонують у мініальному або ширшому контексті.

Один із таких засобів – введення контекстуальних антонімів до первинного, основного значення. Саме таким чином у творчості шістдесятників переробляється, наприклад, мертва метафора *білий світ*, що вже перетворилася на кліше: *Був білий світ не білий вже, а чорний* (Л.Костенко, 31); *...І жовкне білий світ навколо тебе* (М.Вінграновський, 195).

Ширше можна говорити про використання у контексті понять, споріднених з одним із компонентів мертвої метафори, нерідко слів тієї самої лексико-семантичної групи: *Коли тонула ще одна ілюзія, ти вже й не кидав рятувальний пас* (Л.Костенко, 280); *косить поетичну ниву* (В.Симоненко, 46); *Золотими пелюстками в них кохання розцвіта* (В.Симоненко, 35). Таким

чином, у контексті наявні слова, пов'язані з метафоричним, переносним значенням, і інші – пов'язані з основним значенням метафоричного компонента, що відновлює семантичну двоплановість мертвої метафори. А саме ця риса, за твердженням багатьох дослідників, є для метафори основною.

За рахунок подібної взаємодії з контекстом відбувається і відновлення образності у стертих метафоричних словосполученнях із значенням кількості: *О море днів, гірка твоя вода!* (Л.Костенко, 280). При цьому двоплановість поширюється до меж усього тексту, сприяючи створенню вірша-метафори через взаємодію двох образних сфер. Яскраву реалізацію цього явища спостерігаємо у поезіях Л.Костенко «Сумна Колумбіана» та В.Симоненка «Море радості». Так, метафора, винесена у назву останньої поезії, є традиційною, загальноновживаною. Вона актуалізується за допомогою вибудовування навколо неї цілої сфери образів, яка активізує у слові *море* не стільки значення кількості, обсягу, скільки його первинне, основне значення:

Я із надій будую човен.

І вже немовби наяву

З тобою, ніжний, срібномоу,

По морю радості пливу (В.Симоненко, 67).

Традиційна образність фольклорних метафор також може оновлюватися при введенні цих метафор у відповідний контекст: *...ходить сон мій по вашій стежині* (М.Вінграновський, 57).

Нерідко стерті метафоричні словосполучення актуалізуються у творах шістдесятників за допомогою заміни одного з компонентів синонімом або словом із тієї самої лексико-семантичної групи: *В гнізді сорочім сніг сидить* (М.Вінграновський, 159) ← сніг лежить; *Вже листопад підкрався з-за дубів* (Л.Костенко, 345) ← прийшов листопад; *Впало сонце в вечірню куряву...* (В.Симоненко, 84) ← сіло сонце.

Така переробка глибоко вмотивована як логічно, так і змістом поезій. Наприклад, у поезії М.Вінграновського «В Холодній Балці ніч відьмяча» мертва метафора сталого лексичного складу *білий світ* трансформується таким чином: *Ім світу чорного не видно...* (М.Вінграновський, 258), – оскільки у вірші йдеться про нічний шабаш відьом і чортів. В основі іншої метафори з поезії Ліни Костенко лежить словосполучення *дощ іде*, у якому дієслово вже давно втратило свою метафоричність: *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить. Бляшаний звук води, веселих крапель кроки...* (Л.Костенко, 10). Актуалізація цієї метафори і створення на її основі нової виправдані не тільки миттєвим враженням, асоціацією, але і логічно: дощ спочатку накрапає, «підкрадається»; як дощ складається з крапель, так само хода – з кроків. Завдяки такій мотивації метафора сприймається легко і природно.

Ця та інші мертві метафори на позначення явищ природи активно «оживлюються» у поезіях шістдесятників. Один з найбільш розповсюджених засобів ґрунтується на протиставленні дієслів із семантикою одноразової та повторюваної дії: *То зливи ходили, блискучі, як циркулі...* (Л.Костенко, 186); *Розкажу тобі я про сніги, Про сніги, що ходять без ноги...* (М.Вінграновський, 243); *Приходив дощ, а потім було зимно* (Л.Костенко, 345).

Актуалізації метафоричного значення сприяє також вживання іншої граматичної форми (зміни значень категорії виду дієслова, категорії числа): *Всілякі руди в надрах залягли* (Л.Костенко, 3, 429); *вогнів червоні язики* (В.Симоненко, 47).

Шістдесятники змінюють не лише лексичний склад і граматичну форму, але і синтаксичну структуру мовних метафор. Яскравий синтаксичний засіб відновлення їх дієвості – конструкції з однорідними членами. У стерте метафоричне словосполучення вводяться однорідні до колись метафоричного компонента: *Як сірничок, припалений від сонця, день спалахнув, обвуглився, погас* (Л.Костенко, 536).

Власне оживлення мертвих метафор пов'язане з використанням у ролі однорідних членів слів тієї самої лексико-семантичної групи, споріднених понять, які активізують первинне, пряме значення метафоричного слова. Останнє вступає у конфлікт із другим членом словосполучення, семантично не сполучається з ним, за рахунок чого і виникає метафоричність: *А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об грім* (Л.Костенко, 18); *Час зупинявся, цокав і кульгав* (Л.Костенко, 20); *Стояв, ходив, лежав осінній щем...* (М.Вінграновський, 368). Фактично цей засіб актуалізації є лексико-синтаксичним.

Складніший процес відбувається при введенні у ролі однорідних членів слів віддаленої семантики. Саме вони є семантично непоєднуваними із членом речення, з яким сполучаються. Отже, при цьому не стільки актуалізується стерта метафора, скільки на її фоні висвітлюється, увиразнюється нова: *...до ранку дивлюся в склепіння своєї душі. Там сходить сонце, слово і люди* (Л.Костенко, 155); *Подовшали тривоги і листи...* (М.Вінграновський, 302). Цей засіб виявляється стилістично ще ефектнішим через те, що компоненти мовної метафори, як правило, дистанціюються введеними однорідними членами, в результаті чого руйнується їхня структурна єдність і усталеність вживання: *Його душили спогади і кашель, і навіть той за вікнами бузок* (Л.Костенко, 19); *Пролітають над ними віки, лихоліття і хмарки* (Л.Костенко, 43). Зауважимо, що у таких метафорах однорідність виявляється лише на формально-граматичному рівні, оскільки однорідні члени виражають не однотипні поняття. Тому ефект семантичної несполучуваності виникає у сфері не тільки підрядних, але й сурядних зв'язків. Метафори з однорідними членами є чи не єдиними конструкціями, де сурядні зв'язки між компонентами залучаються до творення метафоричності.

При актуалізації стертих метафор можливе поєднання кількох засобів, що підвищує стилістичну дієвість відновленої метафори: *А по дашку прозорої веранди ходили то дощі, то голуби* (Л.Костенко, 305). У цій яскравій метафорі з поезії Ліни Костенко заміна дуративного дієслова *йти* на ітеративне *ходити* граматично мотивується наявністю однорідних членів, пов'язаних розділовими відношеннями, які виражають семантику чергування і вказують на повторюваність дії. Цікаво, що в описуваній конструкції висвітлюється саме метафоричне значення стертої метафори на фоні словосполучення із прямим значенням *ходили голуби*.

Крім власне мовних метафор, однорідні члени мають здатність актуалізувати метафоричне значення фразеологічних та номінативних сполук: *Любов відкрити важче, ніж Америку* (Л.Костенко, 280); *... в туманностях душі чи, може, Андромеди...* (Л.Костенко, 10). Такі сполуки є вторинними семантичними одиницями і нерідко мають метафоричне походження.

Фразеологічні сполуки у творах шістдесятників здатні набувати нової образності за рахунок заповнення вільних валентних зв'язків їх компонентів (переважно дієслів та іменників): *І сушить голову за цвітом своїм мак...* (М.Вінграновський, 238) ← сушити голову; *Усмішкою дитячої фортуни було для нас потрапити в той дім* (Л.Костенко, 19) ← усмішка фортуни. І якщо позиція атрибута при іменнику є факультативною, то перехідні дієслова при активізації їх первинного, фразеологічно не зв'язаного значення вимагають наявності прямого об'єкта: *Де гайвороння вимокла орава Над клубом спить і носом ніч клює...* (М.Вінграновський, 179) ← клювати носом; *Татарський кінь стриже вухами ночі, І місячні серпи ті ночі в копи жнуть* (М.Вінграновський, 189) ← стригти вухами. Враховуючи, що в ролі прямого об'єкта вводяться іменники, лексично не сполучувані з дієсловами, в результаті такої творчої переробки з'являються ускладнені метафорично-фразеологічні образи.

За допомогою цього ж синтаксичного засобу досягається деавтоматизація широковживаних кліше. Ці сполуки набувають естетичного значення у поетичному тексті: *Лежав на ліктях у долинах морок* (М.Вінграновський, 348); *Мої думки, як дикі голуби, в полях шукали синього притулку* (Л.Костенко, 293); *Коли востаннє римою зітхну* (В.Симоненко, 13).

З огляду на використання одразу кількох засобів актуалізації привертає увагу метафора В.Симоненка: *Били блискавки ще тривогу...* (В.Симоненко, 94). Вона становить поєднання фразеологізму *бити тривогу* зі стертою метафорою *блискавка вдарила*, причому поєднання відбувається при одночасній актуалізації мертвої метафори на фоні контрасту між дієсловами із значенням одноразової та повторюваної дії. Такий «сплав» сприймається як нова виразна індивідуально-авторська метафора.

Частина мовних метафор утворилася при використанні ідентифікуючої лексики з метою номінації, багато інших виникли як засіб характеристики і згодом лексикалізувалися. Вони функціонують як наукова термінологія, народні назви рослин [5, 331], а також географічні, астрономічні та інші назви, перенесені за подібністю. Такі номінативні сполуки також зазнають актуалізації у поезіях шістдесятників, причому особливо продуктивно їх образний потенціал реалізується у творах Ліни Костенко. На нашу думку, це зумовлено високим рівнем інтелектуалізму її лірики.

За нашими спостереженнями, образність номінативних сполук продуктивно відновлюється у предикативних парах, хоча назви функціонують і в інших синтаксичних позиціях. Взаємодія із безпосереднім контекстним оточенням дозволяє активізувати первинне значення назви, в результаті чого виникає семантична двоплановість (первинне значення і термінологічне), що і є основою метафори: *Над ними в небі і Телець, і Овен. А тут пасеться цілий Зодіак* (Л.Костенко, 424); *В полі вітер шука порожнини, Котить небом*

Чумацький Віз... (М.Вінграновський, 65); ...*Й на золотому ковзані Чумацьким Возом править місяць* (М.Вінграновський, 352); *Упаду я зорею, Мій вічний народе, На трагічний і довгий Чумацький твій шлях* (В.Симоненко, 77).

Надзвичайно цікавим є обігрування ботанічних назв у вірші Ліни Костенко «Ведмеже вухо», що досягається переважно за рахунок активізації їх етимології. Таким чином, назви рослин персоніфікуються, і навколо цього засобу вибудовується цілий вірш-алегорія:

*Подорожник іде край дороги.
Материнка дітей колише.
Іван-да-Мар'ї дивиться у вічі.
Бурчить буркун. Невесело крушині.
...Дурман складну розв'язує проблему.
Безсмертник хоче написати поему* (Л.Костенко, 202).

На нашу думку, такий різноманітний характер актуалізованої метафорики, в основі якої лежать власне мовні метафори, кліше, фразеологічні та номінативні сполуки, пов'язаний у першу чергу з розширенням проблематики у поезії шістдесятників.

Отже, у творах шістдесятників образність стертих метафор відновлюється за рахунок дієвих засобів на різних мовних рівнях. Серед них можна назвати введення у контекст слів, пов'язаних з первинним значенням компонентів метафори, заміну одного з компонентів, зміну граматичного значення, конструкції з однорідними членами, а також заповнення вільних валентних зв'язків компонентів номінативних і фразеологічних сполук. Кожен із цих засобів потребує глибшого, детальнішого вивчення, особливо метафоричні конструкції з однорідними членами, що мають значний потенціал не тільки актуалізації мертвих метафор, але і створення нових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашиток Н. Способи актуалізації метафоричного слова в художньому тексті (на матеріалі творів Ліни Костенко) // Сучасний погляд на літературу: Зб. наукових праць. – Вип.4. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – С. 156-162.
2. Вінграновський М. С. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1: Поезії / Вступна стаття Т. Салиги. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.
3. Григорьев В. П. Поэтика слова. – М.: Наука, 1979. – 344 с.
4. Костенко Л. В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
5. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилїстика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
6. Пустовит Л. Е. Лексико-семантическая структура метафоры. Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ин-т языковедения им.А.А.Потебни Академии наук УССР. – К., 1979. – 26 с.
7. Симоненко В. А. На схрещених мечях: Вибр. твори / Передм. О. Гончара; Упорядкув., післямова, комент. В. Костюченка. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 384 с.

The article deals with the question of actualization of figurative meaning of language metaphors in a poetical text. Semantic and grammatical means of renewal of their stylistic effectiveness are analyzed.

Key words: dead metaphor, means of actualization.